

Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nden Ekonomik ve Stratejik Beklentiler

Economic and Strategic Expectations of Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline Project

Assoc. Prof. Dr. Osman Nuri Aras (Fatih University, Turkey)
Ph.D. Candidate Elchin Suleymanov (Qafqaz University, Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Fakhri Hasanov (Qafqaz University, Azerbaijan)

Abstract

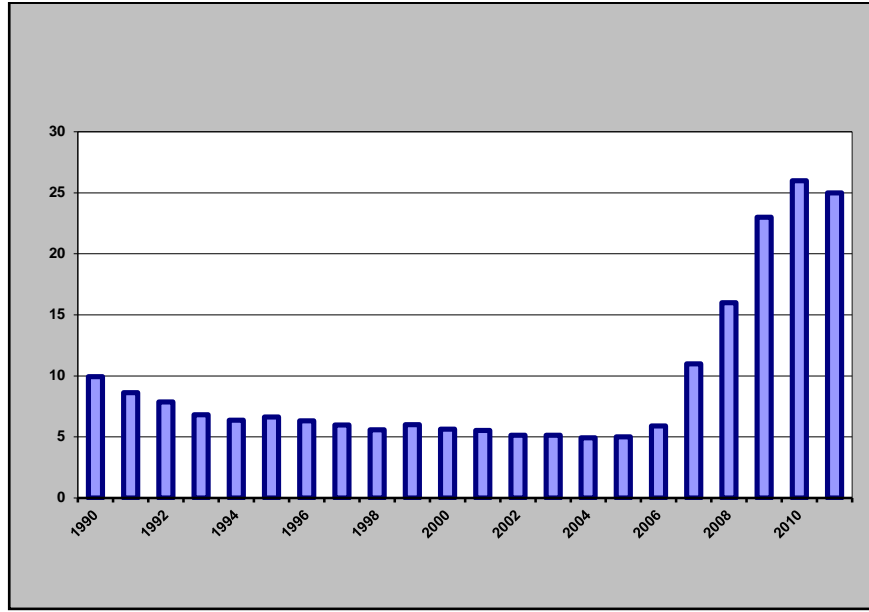
The Republic of Azerbaijan is one of the oil and gas rich countries of the former Soviet Union. After the second stage of the Shah Deniz gas field, natural gas extraction and exportation became one of the key elements of Azerbaijan's oil and gas strategy. Diversification of the oil and gas transportation has a great importance in Azerbaijan's energy security policy and in this regard, TANAP is an important project after Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. TANAP is a proposed natural gas pipeline project to transport Azerbaijani natural gas through Turkey to Europe in two directions. The project was firstly announced on 17 November 2011 at the Third Black Sea Energy and Economic Forum in Istanbul. It was launched in 2014 and will be expected to finish in 2018. TANAP will cost seven billion USD and will have the capacity of 23 billion cubic meters by 2023 and 31 billion cubic meters by 2026. This paper analyzes expected strategic and economic outcomes of TANAP.

1 Giriş

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın uluslararası şirketlerle petrol ve doğal gaz anlaşmaları yapması ve bu çerçevede ortak faaliyetler gerçekleştirmesi, ülkeye gelişmiş modern teknolojilerin getirilmesine, enerji sektörü altyapısının yeniden kurulmasına imkan sağlamıştır. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın doğal gaz sektörü petrol sektörünün bir hayli gerisinde kalmıştır(Suleymanov,Zeynalov,2009). Üretimine başladığı tarihten itibaren Azerbaycan'da en fazla doğal gaz üretimi 17 milyar m³ ile 1981 yılında gerçekleştirilmiştir.1980'lerde doğal gaz üretimi yıllık olarak 14 milyar m³e çıkmıştır. Ancak 1990'dan itibaren üretim önemli düzeyde gerileme kaydederek geçen yüzyılın 60'lı yıllarındaki düzeyine inmiştir. 2007 yılına kadar üretilen doğal gaz ülke içi talebin sadece %40'ını karşılayabilmekteydi (Aras,2008;159). Üretim ülke içi talebi karşılayacak seviyede olmaması nedeniyle Azerbaycan doğal gaz ithal edilmekteydi. Doğal gaz üretiminin 5-6 milyar metreküpe kadar gerilemesi sonucu, Azerbaycan Sovyetler döneminde Ermenistan ve Gürcistan'a doğal gaz ihrac ederken, 1990'dan itibaren Türkmenistan ve İran'dan doğal gaz ithal etmek mecburiyetinde kalmıştır (Aslanlı , 2004). Ancak bu ülkelerden doğal gaz ithalatını 1995'de durdurmuştur. 2000 yılında ise Rusya'dan ithal etmek üzere anlaşma yapmıştır. Rusya'dan doğal gaz ithali, 2006 yılı sonlarına kadar devam etmiştir.Azerbaycan'ın doğal gaza olan talebinin ülke içi üretim tarafından karşılanması, ancak 2007 yılında "Şah Deniz" yatağından doğal gaz elde etmeye başlanmasıyla mümkün olabilmiştir(Aras, Suleymanov, 2010).Azerbaycan'da 2007 yılında doğal gaz üretimi bir önceki yıla göre yaklaşık %81 artışla 11 milyar metreküp olarak gerçekleşmiştir. 2008 yılındaki üretim artışı ile yıllık üretim hacmi yaklaşık 15 milyar metreküpe yükselmiştir. Yapılan hesaplamalara göre, 2015 yılına kadar Şah Deniz yatağından yılda yaklaşık 30 milyar metreküp doğal gaz elde edilecektir. 2007 yılından itibaren Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı ile doğal gaz ihracına başlanmıştır.(Sucayev,2003:36-37) "Azeri-Çırak-Güneşli(AÇG)" yataklarında petrol üretimine ve ihracına başlanmasının yanı sıra "Şah Deniz" yatağında da doğal gaz üretimine ve ihracına tam olarak başlanmasının ardından Azerbaycan, petrolün yanı sıra doğal gaz üretimiyle de yüksek düzeyde bir ekonomik kalkınma, yeniden yapılanma ve dünya ekonomisine entegre olma imkânına kavuşmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan, Türkiye ve Avrupa ülkelerine doğal gaz ihracında, Rusya, Kuzey Afrika ve diğer doğal gaz üreticilerine rakip olmuştur.

Dünyada enerji ihtiyaçlarının karşılanmasında önemi her gün biraz daha artan doğal gaz, bütün enerji tahmin senaryolarında, özellikle elektrik üretiminde kendisine genişleyen bir yer sağlamaktadır. 2020 yılına kadar, elektrik enerjisi üretimi için kullanılan doğal gaz miktarının, toplam doğal gaz tüketiminin %33'üne ulaşması beklenmektedir. (Suleymanov,Aras , 2012)Doğal gaz, santrallerde ekonomik olarak türbinlerin etkinliğini sağlamanın yanı sıra alternatifler arasında zararlı dışsalığın (çevre kirliliği v.b.) daha düşük olması nedeniyle de tercih edilmektedir.(Sucayev,2003) Doğal gaz yakıldığında, kömür ve petrole göre daha az sülfür dioksit, karbon dioksit ve atık açığa çıkmaktadır. Dünya doğal gaz rezervleri son yirmi-yirmi beş yılda %100'ün üzerinde bir artış göstermiştir. Söz konusu rezerv artışları Eski Sovyet Cumhuriyetleri'nde, Ortadoğu, Güney ve Orta Amerika ile Asya Pasifik bölgelerindeki ülkelerde görülmüştür. Antarktika dışında tüm kıtalarda doğal gaz üretilmektedir. Dünyada doğal gaz kaynaklarının bölgesel dağılımına bakıldığında rezervlerin petrole göre daha geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Ortadoğu, petrol rezervlerinin %65'ine sahip olduğu halde doğal gaz rezervlerinin

%35'ine sahip bulunmaktadır (Suleymanov, Aras ,2012). Sınırlı petrol rezervlerine sahip bazı bölgeler doğal gaz kaynaklarının daha büyük bir kısmına sahiptirler.

Grafik-1: Azerbaycanda Doğal Gaz Üretimi (milyar metreküp)

Bölge	BP ¹ (2011 sonu itibariyle)	CEDIGAZ ⁴ (Ocak-2011 itibariyle)	Oil & Gas Journal ² (Ocak-2011 itibariyle)	World Oil ³ (2011 sonu itibariyle)
Kuzey Amerika	274.879	274.909	276.888	278.042
Merkezi ve Güney Amerika	247.786	245.439	240.745	246.866
Avrupa	200.541	234.421	180.301	182.761
Avrasya	2,058.347	2,020.866	2,014.800	2,040.742
Orta Doğu	2,546.048	2,578.560	2,566.038	2,531.563
Afrika	507.826	508.819	484.433	490.882
Asya	523.746	517.612	419.487	455.698
Dünya Toplamı	6,359.172	6,380.625	6,182.692	6,226.555

Tablo-1: Dünya Doğal Gaz Rezervi (Tcf) **Kaynak:** Energy Information Administration.

Bu bakımdan doğal gaz dünya enerji sahnesine, önemli bir yakıt olarak yeni girmiş sayılabilir. 1938'de kömür birincil enerji tüketiminin yaklaşık 3/4'ünü ve petrol %21'ini oluştururken doğal gazın payı sadece %5.6 idi. 1950'de bu oran %9.7'ye çıkmıştır. 1960'lı yıllarda doğal gaz tüketiminin coğrafi bölgeler itibariyle belirgin bir dağılımı meydana gelmiştir. 1965'de toplam enerji tüketimindeki payı %16'ya yükselmiştir. Bu oran 1970'de %17, 1980'de %19.1, 1990'da %22.2, 1996'da %23.3 olarak gerçekleşmiştir. Günümüzde ise bu oran %25 düzeyindedir. Bir yandan dünya doğal gaz tüketimi hızla artış göstermekte, diğer yandan ise doğal gaz tüketiminin dünya enerji kaynakları tüketimi içerisindeki payı yükselmektedir. 1980 yılında 53 Tcf (1 kübik feet = 28,32cm³; 1m³ = 35,3 kübik feet), 1990 yılında 73 trilyon kübik feet (Tcf) olan dünya doğal gaz tüketimi, 2000 yılında 85 Tcf (2,4 trilyon m³) seviyesine yükselmiştir. 2020 yılına kadar doğal gaz tüketiminin 167 Tcf'ye (4,72 trilyon m³) ulaşması beklenmektedir. Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya ve Orta Asya ülkeleri ile Ortadoğu bölgesi doğal gazda en önemli arz merkezleri olacaktır. Orta Asya ve Afrika kaynakları artan oranda uluslararası piyasalara çıkarak artan talebi karşılayacaktır. Türkiye ise Orta Asya doğal gazının Avrupa piyasalarına ulaşmasında köprü görevini görecek. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ile Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı'nın ardından Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde yerleşen yataklarından üretilen enerji kaynaklarının Türkiye ve Batı piyasalarına nakli amacıyla Türkiye ve Azerbaycan arasında 27 Haziran 2012 tarihinde İstanbul'da yapılan Hükümetlerarası anlaşma ile gerçekleştirilmesine karar verilen üçüncü boru hattı projesi Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TANAP) olmuştur. TANAP, yaklaşık 1,2 trilyon metreküp doğalgaz potansiyeline sahip olan ve Azerbaycan'ın Hazar Denizi'nde yerleşen Şahdeniz yatağının ikinci aşamasından elde edilecek olan doğalgazın Türkiye ve Avrupa'ya ihracını hedeflemektedir. Kimi ülkeler isteyerek kimi ülkeler istemeyerek, kimi ülkeler içten kimi ülkeler kerhen, kimi ülkeler sesliolarak kimi ülkeler "sükût

ikrardandır” düşüncesiyle sessiz kalarak TANAP’a “evet” demişlerdir. TANAP’a denen bu “evet”ler, tedarikçi, talep edici, taşıyıcı ve bölge yerleşen ya da yerleşmeyen ama enerji kaynaklarının nakline ilgi duyan ülkeler bakımından hem yeni hem de önemli ekonomik ve stratejik sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada, önce taraflarca Trans Anadolu olarak adlandırılan projenin inşası amacıyla Azerbaycan ve Türkiye arasında hükümetlerarası yapılan anlaşmaya kadar geçen süreç, projenin özellikleri ve aşamaları hakkında genel bilgiler verilecek, daha sonra çeşitli ülkelere bakan yönüyle söz konusu projenin ekonomik ve stratejik sonuçları analiz edilecektir.

2 TANAP’a Giden Süreç

Petrol stratejisinin başarıyla hayata geçirilmesinin ardından Azerbaycan, gaz ihracat politikası ile ilgili stratejik amaçlar belirlemeye başlamıştır. Azerbaycan, hâlihazırda uluslararası piyasalara (Türkiye, Rusya, Gürcistan) gaz ihraç eden, bölge genelindeki tek ülkedir. Bu nedenle de AB tarafından, Güney Gaz Koridoru’nun “sağlayıcı ve iştirakçi”si olarak görülmektedir. Bu strateji doğrultusunda, Azerbaycan, uzun vadede AB için önemli ve stratejik bir doğal gaz ihracatçısı ülke olmayı hedefliyor. Şah Deniz Sahası (SD) alanından Avrupalı son kullanıcıları, değer zincirinin her halkasında yer edinmeyi amaçlıyor. Proje Destek Anlaşması (PDA) üzerine gelişen SD II, 2036 yılına kadar geçerli olup, projenin ömrü bugünden itibaren 24 yıldır. O zamana kadar SOCAR’ın (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi) sözleşme koşullarını veya hisse değerlerini mümkün olmayacaktır. Ancak bugün, hızla gelişen maddi gücü ve projedeki stratejik konumu ile değer zincirinde daha fazla hisse satın alması mümkündür. Bu durum, pay sahibi olduğu piyasaya gaz ulaştırarak altyapıyı kontrol etmesi adına SOCAR’a imkân sağlar. Bu aşamada Azerbaycan, net hammadde ihracatçısı olarak Türk-Avrupa sınırında sadece satıcı rolüyle yetinmek istemiyor. Gaz stratejik bir üründür ve bu ürün akıllıca kullanıldığı zaman SOCAR ile Azerbaycan önemli bir jeostratejik ve finansal konuma erişebilir. Gelecekteki muhtemel bağlantıları yönetmek gün geçtikçe daha da önemli hal almaktadır. Bu durum SOCAR’ı gelecek 20 yıllık gaz firmaları ve Avrupa’nın temel yapısına bağlanmaktan; bu sayede de ekonomik ve politik manipülasyona maruz kalmaktan korumaktadır (Rzayeva, 2012). Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) projesinin büyümesiyle, Azerbaycan potansiyel gaz hacmini kaynağından son kullanıcıya kadar kontrol ederek çıkarlarını korumuş olacaktır. Ancak bu düzenleme gaz ihracatını yaygınlaştırma hedefinde olan bir ülkeyi tatmin etmeyecektir. Azerbaycan, gaz kaynakları olan bir SOCAR’ın böyle bir adım atmasının iki sebebi vardır. İlki, ölçeklenebilir altyapının 2017’den sonra SD gazını taşıyabilmesi ve 2025’ten sonra yeni keşiflerden çıkan gazla birlikte Azerbaycan gaz üretiminin her yıl 50 milyar metreküpe çıkması hedefidir (Rzayeva, 2012). Bu tasarıların gerçekleşmesi halinde, oldukça yüksek hacimde gaz nakli SOCAR’ın Türk topraklarında, değerler zincirinin alt sıralarındaki çıkarlarını ileride muhafaza edebilmesi için yukarıda bahsedilen stratejinin geliştirilmesi ciddi bir gereklilik haline almıştır. 17 Kasım 2011’de Trans Anadolu Boru Hattı’nın ilanı ile gelen çözüm, Güney Gaz Koridoru’nda kaçınılmaz bir oyun değiştirici olmuştur. Beklenildiği üzere, Azerbaycan ve Gürcistan topraklarındaki yer değişiminin ardından boru hattı, SCP’nin geliştirilmesi yoluyla Türk topraklarındaki Doğu Nabucco’yu değiştirecektir. Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) ilk olarak Ekim 2011’de Türkiye-Azerbaycan transit müzakereleri esnasında “aniden gündeme gelmiş” ve 25 Ekim 2011 tarihinde IGA’daki (Hükümetlerarası Anlaşma) “ilave bir madde” ile güvence altına alınmıştır. Sonrasında 24 Aralık 2011’de TANAP için Mutabakat Zaptı (MOU) ve 26 Haziran 2012’de özel IGA imzalanmıştır. Her iki tarafın da kabul ettiği üzere, TANAP aracılığıyla Türk piyasasına 6 milyar metreküp gaz ihraç edilmesi şartının metne eklenmesi SOCAR açısından önemliydi. 6 milyar metreküp gaz olmaksızın TANAP’ın hayata geçirilmesi mümkün değildir. Çünkü 56 inç ve 31 milyar metreküp kapasiteli boru hattı, yalnızca 10 milyar metreküplük bir başlangıç hacmi ile ekonomik açıdan uygun olmayacaktır. Bu sebeple Türk Meclisi tarafından onaylanmış olan 25 Ekim 2011 tarihli IGA’nın “transit” başlıklı kısmı ve aynı tarihte imzalanan BOTAŞ-SOCAR Transit Gaz Anlaşması (GTA) gayri resmi manada TANAP projesi için “uygulanamaz” hükmündedir. Azerbaycan ve Türk hükümetlerince TANAP ciddi manada desteklenmektedir. Ayrıca TANAP İngiltere, ABD, AB ve hatta Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile Nabucco konsorsiyumları tarafından da desteklenmektedir. BP ise farklı yaklaşımlardan ötürü hem TANAP hem de BOTAŞ şebekesini desteklemektedir. TANAP’a karar verilmesi ve inşasına başlanmasına ilişkin süreçte dikkat çeken dört aşama bulunmaktadır. Aşağıda bu dört aşama ayrı ayrı ele alınacaktır.

2.1 Ön Anlaşma

Hazar Denizi’nin Azerbaycan sektöründe yer alan Şahdeniz yatağından ikinci aşama olarak elde edilecek olan doğalgazın hem Türkiye tarafından satın alınması hem de Avrupa piyasalarına Türkiye üzerinden transit olarak naklini öngören Hükümetlerarası Anlaşma, Azerbaycan ve Türkiye arasında 25 Ekim 2011 tarihinde İzmir’de imzalandı.

İzmir-Aliğa’da Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR ile TURCAS Enerji AŞ tarafından yapılacak olan Star Rafinerisi’nin temel atma töreninin ardından Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Erdoğan ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Aliyev’in de katılımıyla gerçekleştirilen toplantının ardından imzalanan bu anlaşmada, Azerbaycan doğalgazının Avrupa’ya transit taşınmasında iki farklı alternatif dikkate alınmıştır. Söz

konusu alternatiflerden biri Türkiye'nin ulusal doğalgaz iletim sistemi, diğer alternatif ise münhasır bir boru hattının inşa edilmesi olmuştur. Hükümetlerarası anlaşma TANAP'a giden yolun temellerini atmıştır.

2.2 Projenin Kamuoyuna İlk Duyurusu

Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı bir proje olarak ilk defa 17 Kasım 2011 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Üçüncü Karadeniz Enerji ve Ekonomi Forumu'nda Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR (State Oil Company of Azerbaijan Republic) tarafından kamuoyuna açıklanmıştır. SOCAR Başkanı tarafından yapılan açıklamada, Azerbaycan'ın zengin doğalgaz potansiyelinin uzun vadede Türkiye ve Avrupa piyasalarına arz edilmek üzere, Türkiye'nin doğu sınırından başlayıp batı sınırına kadar uzanan Trans Anadolu Boru Hattı Projesi'ne ilişkin çalışmaların başladığını ifade etmiştir.

2.3 Mutabakat Zaptı

Yapılan ön anlaşmadan yaklaşık iki ay sonra Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile Azerbaycan Sanayi ve Enerji Bakanlığı arasında, "Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı" yapımına ilişkin mutabakat zaptı, 26 Aralık 2011 tarihinde Ankara'da imzalandı.

İmzalanan mutabakat zaptı ile Trans Anadolu ismi verilen söz konusu münhasır boru hattına yönelik çalışmaların ivedilikle başlatılması ve iki ülke tarafından tayin edilen şirketlerin ortak bir konsorsiyum tesis etmeleri konusunda mutabakat sağlandı.

Münhasır boru hattının inşasına ilişkin teşkil edilecek olan konsorsiyum içerisinde Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR ve Türkiye'den Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi BOTAŞ ile Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı TPAO'nun ilk ortaklar olarak yer alması kararlaştırılmıştır. Mutabakat zaptında süreç içerisinde diğer uluslararası petrol ve doğalgaz şirketlerinin de konsorsiyuma dahil olabilecekleri dikkate alınmıştır.

Böylece imzalanan mutabakat zaptı ile 26 Ekim 2011 tarihli anlaşma daha somut hale getirilmiş oldu.

2.4 Nihai Anlaşma

Azerbaycan'ın Şahdeniz-2 doğalgazının Türkiye ve Avrupa'ya ihracına münhasır yeni bir hattın Trans Anadolu adı altında inşası amacıyla Türkiye ve Azerbaycan arasında tarihi işbirliğine yönelik olarak 27 Haziran 2012 tarihinde İstanbul'da yapılan üç anlaşma ile adım atılmıştır. Söz konusu anlaşmalar projeye ilişkin hükümetlerarası anlaşma, ev sahibi ülke anlaşması ve boru hattına ilişkin mutabakat zaptından oluşmaktadır.

TANAP Hükümetlerarası Anlaşma: Sahip olduğu rezerv miktarı bakımından dünyanın önemli doğalgaz yataklarından olan Şahdeniz-2'den elde edilecek doğalgazı Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştıracak olan TANAP'a ilişkin hükümetlerarası nihai anlaşma ise 27 Haziran 2012 tarihinde İstanbul'da imzalandı.

Ev Sahibi Ülke Anlaşması: Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Şirketi arasında, hem Türkiye'nin hem de Avrupa'nın doğalgaz ihtiyacının karşılanması bakımından önemli bir katkıda bulunacak olan Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı sistemine ilişkin ev sahibi ülke anlaşması Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ile SOCAR Başkanı Rövnag Abdullayev tarafından imzalandı.

Hatta İlişkin Mutabakat Zaptı: Azerbaycan'ın Şahdeniz-2 doğalgaz yatağından elde edilecek olan doğalgazı Türkiye'nin yanı sıra Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştıracak olan Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattına ilişkin mutabakat zaptı da SOCAR Başkanı Rövnag Abdullayev ile BOTAŞ Genel Müdür Vekili Mehmet Konuk tarafından imzalandı. Anlaşma iki ülke enerji bakanlarının tanıklığında imzalandı.

3 Projenin Genel Özellikleri

TANAP boru hattı, Azerbaycan doğalgazının Gürcistan'dan geçerek Türkiye üzerinden satılmasını ve naklini öngörmektedir. Giriş noktası Türkiye sınırı Türkgözü girişi olan hattın Türkiye içi çıkış noktaları Eskişehir ve Trakya bölgesi olacaktır. Hattın Türkiye'den Avrupa'ya çıkış noktaları ise Yunanistan ve/veya Bulgaristan sınırları olacaktır. Yani hattın Avrupa'ya çıkışına ilişkin güzergâhı henüz tam olarak kararlaştırılmamış olmakla birlikte bir kolunun Yunanistan'a diğer kolunun ise Bulgaristan'a ulaşması düşünülmektedir.

Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi'nin yatırım maliyetinin yaklaşık 7 milyar dolar olacağı tahmin edilmektedir. Yıllık kapasitesinin 31 milyar metreküpe kadar çıkması planlanan projenin ilk aşamasının altı yıl içinde tamamlanması hedeflenmektedir.

TANAP için oluşturulan konsorsiyumda Azerbaycan'dan Azerbaycan devlet petrol şirketi SOCAR ile Türkiye'den BOTAŞ ve TPAO ilk ortaklar olarak yer almaktadır. TANAP Konsorsiyumunda Türkiye adına BOTAŞ ve TPAO %20 paya, Azerbaycan adına SOCAR ise %80 paya sahiptir.

Projenin dört aşamada gerçekleştirilmesi öngörülmüştür:

Hattın Faaliyete Geçiş Aşaması: Proje için öngörülen dört aşamanın ilki 2018'de ilk doğalgaz akışıyla gerçekleşecektir. İlk aşamada Şahdeniz doğalgazının Gürcistan'dan geçerek Türkiye'ye satılması öngörülmektedir. Yani boru hattının faaliyete geçeceği ilk aşama olan 2018'de Türkiye yılda 6 milyar metreküp doğal gaz satın alacaktır.

Hattın Kapasitesinde Birinci Artış Aşaması: İkinci aşama olarak 2020’de hattın kapasitesinin yıllık 16 milyar metreküpe ulaşması hedeflenmektedir. Bu aşamada Şahdeniz-2 Konsorsiyumu'nun üreteceği 16 milyar metreküplük doğalgazın, 6 milyar metreküplük kısmı Türkiye’ye satılacak, 10 milyar metreküplük kısmı ise Avrupa’ya ihraç edilecektir.

Hattın Kapasitesinde İkinci Artış Aşaması: Üçüncü aşamada ise 2023 yılında hattın kapasitesinin yıllık 23 milyar metreküp ile ulaşması hedeflenmektedir.

Nihai Aşama: Nihayet dördüncü aşamada 2026 yılında hattın kapasitesinin yıllık 31 milyar metreküpe kadar ulaşması hedeflenmektedir.

Sonraki aşamalarda doğalgaz kaynak ve ihtiyaç değişimine bağlı olarak, TANAP projesi kapsamında doğalgazın yıllık ihracınının 50 milyar metreküpe kadar ulaşması hedeflenmektedir.

4 TANAP’ın Ekonomik Sonuçları

Şahdeniz-2 doğalgazının Avrupa piyasalarına nakline ilişkin dört farklı alternatif proje gündeme getirilmişti. Bu projeler “Büyük Nabucco”, “Trans-Adriyatik”, İTĞİ (Türkiye-Yunanistan-İtalya) ve SEEP (Güney Doğu Avrupa) projeleriydi. Avrupa Birliği ve ABD tarafından destek verilen proje ise Büyük Nabucco Projesiydi. Bu projenin finansmanına ilişkin yaşanan sorunların, belirsizliklerin yanı sıra stratejik açıdan yapacağı etkilerden dolayı bazı ülkelerin karşı çıkması, bazı ülkelerinde taraf olup-olmama noktasında görüş beyan etmeme durumu söz konusuydu. Hatta kaynak sağlayıcı ülkelerin başında yer alan Azerbaycan’ın da görüşü ekonomik ve stratejik nedenlerle belirsizlik taşımaktaydı. TANAP’a ilişkin Türkiye ve Azerbaycan arasında yapılan nihai anlaşmanın ardından Nabucco Konsorsiyumu Büyük Nabucco’yu Nabucco Batı Projesi olarak revize etmek zorunda kaldı. Revizyon sonucu 3440 kilometre olarak öngörülen Büyük Nabucco’nun Türkiye kısmının TANAP’a dönüşmesiyle, Nabucco Batı Projesi kısalmış oldu. Nabucco Batı Doğalgaz Boru Hattı’nın öngörülen uzunluğu ise 1300 kilometredir. Nabucco Konsorsiyumu’nun TANAP’a olumlu bakışı ve Avrupa piyasalarına Şahdeniz-2 doğalgazının ihracı amacıyla TANAP’a ek olarak teklif ettiği Nabucco Batı Projesi de Azerbaycan tarafından kabul edilmiş oldu.

Azerbaycan bakımından ise ülkenin sahip olduğu doğalgaz kaynaklarının yeni piyasalara ihracında büyük ekonomik kazanımları beraberinde getirmektedir. TANAP’taki hissenin %80’inin Azerbaycan’a ait olduğu son duruma göre Azerbaycan doğalgazını Türkiye arazisinden kendisi taşımış gibi olacaktır. Zira Azerbaycan doğalgazın Avrupa piyasalarına naklinden elde edilecek geliri de kendisi elde etmek istiyordu. Böylece Azerbaycan’ın uzun yıllar Büyük Nabucco’ya olumlu bakmamasının önündeki ekonomik engellerden biri de aradan kalkmış oldu. Yani Azerbaycan Şahdeniz-2 doğalgazının Avrupa piyasalarına hem satışından hem de naklinden gelir elde edecektir.

Bu projenin gerçekleştirilmesine ilişkin çalışmalar Türkiye’de yeni istihdam imkânlarının oluşması bakımından önem taşımaktadır. Azerbaycan ve Türkiye işbirliği ile Petkim’de de büyük bir rafineri projesinin temeli atılmıştır. İki büyük proje dikkate alındığında SOCAR olarak Türkiye’ye Azerbaycan’ın yapacağı yatırım miktarı 17 milyar dolara ulaşacaktır. Böylece Türkiye sanayisine yatırım yapan en büyük ülke Azerbaycan, en büyük şirket de SOCAR olacaktır. Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum Boru Hatları’nın ardından, TANAP ve Petkim’de rafineri projesine ilişkin Türkiye ile yaptığı anlaşmalarla Azerbaycan, Türkiye’nin bölgede hem enerji koridoru olma hem de enerji üssü olmasına önemli ekonomik ve stratejik katkıda bulunmuş olmaktadır.

Ekonomik olarak çeşitli açılardan önem taşıyan bu projenin gerçekleşmesidurumunda, bu hattın gelecek doğalgazın bir kısmı (6-10 milyar metreküp) Türkiye pazarında kalacak, önemli bir kısmı (10-25 milyar metreküp) ise Avrupa ülkelerine satılacaktır. Türkiye içi çıkış noktaları dikkate alındığında, Trans Anadolu Hattı Türkiye Ulusal İletim Hattının batı girişini besleyerek, batı bölgesi arz güvenliğini kuvvetlendirecek bir hat olacağı da görülmektedir.

5 TANAP’ın Stratejik Sonuçları

Büyük Nabucco Projesinin, TANAP ve Nabucco Batı olarak iki kısma ayrılmasının ekonomik nedenlerinin dışından stratejik bazı sonuçları da söz konusudur. TANAP başta Türkiye ve Azerbaycan olmak üzere bölge ülkeleri ve Avrupa ülkeleri bakımından çok büyük stratejik öneme sahiptir.

Uygun fiyat ve tanımlanmış doğalgaz kapasitesi dikkate alındığında kaynak ve güzergâh çeşitlendirmesi dolayısıyla enerji arz güvenliğine katkıda bulunması bakımından Türkiye ve Avrupa Birliği ülkeleri için TANAP büyük önem taşımaktadır.

Büyük Nabucco’ya Avrupa Birliği ve ABD’nin destek verirken, Rusya ise hep karşı çıkmıştır. Bu ise hattın temel tedarikçisi Azerbaycan için yönetilmesi zor bir süreci karşısına çıkarmıştı. Adeta iki ateş arasında kalan Azerbaycan’ın Türkiye ile işbirliğine giderek TANAP’ı gündeme getirmesi ve bu projeye ilişkin anlaşmaların imzalanması hem Batı’nın, hem de Türkiye arazisinde Batı’nın stratejik üstünlüğe sahip olmasını istemeyen Rusya’nın Azerbaycan üzerindeki baskısını elimine edici olmuştur. Zira Büyük Nabucco yerine Nabucco Batı’ya “evet” demekle Avrupa’nın taleplerini bir bakıma karşılamış olan Azerbaycan’ın, TANAP çerçevesinde Türkiye

arazisinden doğalgazın nakline Nabucco Konsorsiyumu'nu dahil etmeyerek boru hattını daha çok kendi elinde tutacak olmasıyla da Rusya'yı bir nebze teskin etmiştir. Ancak ne Avrupa Birliği Şahdeniz doğalgazının kendi piyasalarına ihracı konusunda Türkiye arazisinde söz sahibi olabilmıştır, ne de Rusya Şahdeniz doğalgazının Avrupa piyasalarına nakline Türkiye üzerinden engel olabilmıştır. Dolayısıyla Büyük Nabucco'nun TANAP ve Nabucco Batı olarak iki projeye dönüşmesi hem Avrupa Birliği ve ABD'nin hem de Rusya'nın hedeflerine tam olarak ulaşmasına imkân vermemiştir. Aksine projelerin hayatiyet kazanması durumunda Türkiye ve Azerbaycan söz konusu ihracata daha üstün konuma gelmiş olacaktır. Trans Anadolu Boru Hattı gelecekte Türkmen gazının Türkiye ve Avrupa'ya nakline yönelik alternatif bir hat olma özelliğini de potansiyel olarak taşımaktadır. Dolayısıyla stratejik açıdan düşünüldüğünde zamanla Hazar Havzası doğal gazının, hatta Orta Doğu ülkelerinde üretilecek olan doğalgazın da batı piyasalarına ihracında Türkiye ile birlikte Azerbaycan'ın da söz sahibi olması gibi bir durum da ortaya çıkacaktır.

Nabucco Batı Boru Hattı ile Güney Doğu Avrupa ülkelerinin hemen hemen tümünün doğalgaz ihtiyacının karşılanması hedeflenmektedir. Şahdeniz yatağındaki doğal gaz potansiyeli 1,2 trilyon metreküp olan Azerbaycan'ın sahip olduğu diğer kaynaklardaki doğalgaz potansiyeli ise yaklaşık 2,6 milyon metreküptür. Şahdeniz yatağının yanı sıra mevcut ve muhtemel diğer doğalgaz yataklarının potansiyeli de dikkate alındığında Azerbaycan'ın 2020-2025 arasında doğal gaz üretiminin 50 milyar metreküpe ulaşacağı tahmin edilmektedir. Bu tahminler Nabucco Batı vasıtasıyla Avrupa piyasalarına daha fazla miktarda doğalgazın ihracı için Azerbaycan'ı önemli bir doğalgaz tedarikçisi konumuna getirmektedir.

Aslında yukarıda Azerbaycan'ın Şahdeniz-2 doğalgazının hem ekonomik hem de stratejik açıdan kendi ülkesinin menfaatleri istikametinde naklini netice verecek şekilde doğalgaz nakil hattının Büyük Nabucco yerine TANAP olarak gerçekleşmesinde etkin olduğubir bir sonuca varılmıştır. Böyle bir sonuç, Şahdeniz-2 doğalgazının ihracına münhasır boru hattı konusunda temel belirleyici ülkenin Azerbaycan olduğu gibi bir algıyı da oluşturmakta veya böyle bir algıya da dayanmaktadır. Şayet bölge enerji kaynaklarının üretim ve uluslararası piyasalara naklinde en etken olan gücün Rusya olduğu kabul edildiğinde ise süreç ve sürecin ekonomik ve stratejik sonuçları farklı olmaktadır: Hazar Havzası ve Orta Asya enerji kaynaklarının üretimini ve daha çok uluslararası piyasalara naklini kendi ülke topraklarından geçecek boru hatları ile kontrol etmeyi stratejik hedefleri arasında ön sıraya yerleştiren Rusya, söz konusu stratejik hedefleri doğrultusunda karşı olduğu Büyük Nabucco projesinin gerçekleşmemesi için büyük çaba harcamış ve bölgede aktif bir politika izlemiştir. Rusya'nın izlediği Büyük Nabucco karşıtı politika doğrultusunda bölgede doğalgaz tedarikçisi konumundaki Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan ile yapmış olduğu anlaşmalar Büyük Nabucco'ya tedarik konusunda endişeleri artırmıştır. (Gültekin,2012) Yapılan anlaşmaların da verdiği güçle Rusya daha sonra, Ukrayna'yı devre dışı bırakacak şekilde Karadeniz altından geçerek Bulgaristan, Macaristan, Sırbistan ve Slovakya üzerinden Batı Avrupa'ya doğal gaz taşımak üzere Güney Akım adlı Doğalgaz Boru Hattı Projesi'ni inşa etmek üzere harekete geçmiştir. Güney Akım Hattı'nın 900 kilometrelik kısmı Türkiye'nin Karadeniz'deki münhasır ekonomik bölgesinden geçmektedir. Güney Akım'ın Türkiye'nin Karadeniz'deki münhasır ekonomik bölgesinden geçmesi için Türkiye ile anlaşan Rusya, Şahdeniz-2 doğalgazının sadece Azerbaycan ve Türkiye ortaklığı ile Türkiye'nin batı sınırına kadar ulaştırılmasına da kerhen de olsa "evet" demiş, ya da ses çıkarmayarak onay vermiştir. Böyle bir yorum, Azerbaycan'ın gündeme geldiği günden itibaren Büyük Nabucco'ya ilişkin kanaatinin hep belirsizlik taşımasının arka planındaki nedenin, Rusya'nın Büyük Nabucco'ya karşı olduğu sonucunu doğurmaktadır. (Gültekin,2012) Azerbaycan'ın ekonomik menfaatleriyle örtüşecek şekilde TANAP'ın inşasına yönelik Azerbaycan ve Türkiye arasında nihai anlaşmaların atılmasının ise, Rusya'nın Güney Akım konusunda Türkiye ile anlaşmasından sonraya denk gelmesi, süreçte en etkin gücün Rusya olduğu kanaatini ve sonucunu desteklemektedir. Rusya tarafından Nabucco ve TANAP'ı Güney Akım için rakip olarak görülmediği açıklaması yapılmıştır. Şahdeniz-2 doğalgazının Türkiye üzerinden ihracına engel olamayacağını anlayan Rusya, bir yandan Güney Akım için Türkiye'yi ikna etmiş, bir yandan da Şahdeniz gazının Türkiye topraklarından nakline ilişkin boru hattı konusunda Büyük Nabucco'ya göre "ehveni şer" olan ve Rusya'nın stratejik hedefleri doğrultusunda Şahdeniz doğalgazının ihracı konusunda Nabucco Konsorsiyumu'nun Türkiye arazisinde söz sahibi olmasını önleyen, dolayısıyla Büyük Nabucco Hattı'nın yaklaşık %70'ini devre dışı bırakan TANAP'a engel olmayacak şekilde Azerbaycan'a inisiyatif kullanma alanı bırakmıştır.

Projenin sadece Türkiye ve Azerbaycan'ın finans ve teknik imkânlarıyla yürütülecek olması, projeyi Türkiye-Azerbaycan özelinde gerçekleştirilecek bir proje konumuna getirmiştir. TANAP, Türkiye ve Azerbaycan'ın enerji nakli konusunda Avrupa pazarına birlikte çıkması anlamına da gelmektedir.

TANAP önceki Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Bakü-Tiflis-Erzurum boru hatlarına ilave olarak Hazar Havzası enerji kaynaklarının Batı piyasasına ulaştırılmasında Türkiye'nin önemli bir alternatif enerji koridoru olduğuna ilişkin konumunu güçlendirmiştir.

Türkiye'nin Büyük Nabucco'da ısrar etmeyerek Trans Anadolu'ya "evet" demesinin, Türkiye'ye bakan yönüyle çeşitli stratejik sonuçları vardır. Bunlardan biri ve en önemlisi; Büyük Nabucco'nun gerçekleşmesinde gösterdiği aktif politika ile Türkiye, Avrupa Birliği'nin enerji arz çeşitliliği ve güvenliğine önemli katkıda bulunduğunu ve bu hususta üzerine düşeni fazlasıyla yapmaya çalıştığını ortaya koyarak, Avrupa Birliği ülkelerinin de Türkiye'nin AB'ye kabulünde olumlu katkıda bulunacak şekilde üzerine düşeni yapmalarını,

böylece AB'ye üyelik konusunda önemli bir mesafe almayı hedefliyordu. TANAP'a "evet" demesiyle Türkiye Büyük Nabucco'ya da "hayır" demiş oldu. Dolayısıyla AB'ye kabul konusunda bir etki unsurundan vazgeçmiş gibi oldu. Aslında yaşanan süreçten anlaşıldığı kadarıyla Türkiye, AB'ye üyeliğini sağlayacak bir etki unsurundan vazgeçmekten daha çok AB'ye üyelikte ısrardan vazgeçmiştir. En azından, yaşanan son ekonomik krizin AB'deki devam eden olumsuz etkileri, Türkiye'yi AB'ye üye olmada eskisi kadar istekli olmamaya yöneltmiş, dolayısıyla Büyük Nabucco yerine TANAP'tan yana tavır almaya yöneltmiştir. Büyük Nabucco yerine TANAP'a "evet" diyen Türkiye, Azerbaycan'ın yanı sıra ve daha çok Rusya ile işbirliğine daha fazla önem verme yolunu da seçmiş oldu. Zira bir yandan Türkiye Rusya'nın Güney Akım projesine "evet" derken, diğer yandan da Rusya Azerbaycan'ın Türkiye ile işbirliği içerisinde TANAP'ı inşasına kerhen de olsa "evet" demiş oldu.

6 TANAP'ın NABUCCO'ya Etkisi

TANAP'ın inşasına ilişkin hükümetlerarası anlaşma, orijinal ya da Büyük Nabucco olarak adlandırılan projenin tamamen rafa kaldırılıp-kaldırılmadığı hususunda önem taşımaktadır. TANAP ile ilgili anlaşmanın imzalanması Nabucco için bir engel teşkil etmemekle birlikte, Büyük Nabucco Projesi yerini Nabucco Batı ve TANAP'a bırakmış olmaktadır.

Avusturya'nın OMV, Almanya'nın RWE, Macaristan'ın MOL, Türkiye'nin BOTAŞ, Bulgaristan'ın Bulgarian Energy Holding (BEH) ve Romanya'nın Transgaz şirketlerinin desteklediği Nabucco Batı Projesi'ne ilişkin teklif 16 Mayıs tarihinde Şahdeniz-2 Konsorsiyumu'na sunuldu. Şahdeniz-2 Konsorsiyumu 28 Haziran 2012'de yaptığı açıklamayla Azerbaycan'ın Şahdeniz-2 yatağından Avrupa'ya doğalgaz aktarımı için Nabucco Batı Projesi'ni uygun gördüğünü açıkladı. Türkiye, BOTAŞ vasıtasıyla Nabucco Batı Projesi'nin ortaklarından birisidir.

1300 kilometre uzunluğundaki Nabucco Batı Doğalgaz Boru Hattı, Türkiye-Bulgaristan sınırı yakınlarından başlayarak, geçiş ülkelerindeki istasyonlar aracılığıyla Bulgaristan, Romanya ve Macaristan üzerinden Avusturya'ya doğalgaz taşıyacaktır.

Büyük Nabucco projesinde yaşanan finansman sorununun Nabucco Batı projesinde yaşanmaması beklenmektedir. Nabucco Konsorsiyumu'nun Azerbaycan doğalgazının Avrupa'ya taşınması için Büyük Nabucco Projesi'nin kısaltılmış ya da küçültülmüş versiyonu olan Nabucco Batı'ya desteği sürmektedir. Nabucco Konsorsiyumu Avrupa Yatırım Bankası (EIB), Avrupa Kalkınma Bankası (EBRD) ve Uluslar arası Finans Kurumu (IFC) ile bir ön anlaşma yapmış bulunmaktadır.

Nabucco Batı ve TANAP'ın birbiriyle bağlı bir tedarik hattı oluşturacaktır. Birbirini tamamlayıcı olmaları yönüyle iki hat birlikte düşünüldüğünde, Avrupa'nın enerji arz çeşitliliği ve güvenliği açısından büyük bir önem taşımaktadırlar.

Nabucco Batı Boru Hattı ile artmakta olan doğalgaz talebini karşılamak amacıyla uzun vadede 23 milyar metreküp doğalgazın Avrupa ülkelerine nakli hedeflenmektedir. Konsorsiyum tedarik ve ihtiyaca bağlı olarak kapasite artırımını da dikkate almaktadır.

Nabucco Batı'nın ihraç kapasitesi bakımından hedeflene ulaşması için Azerbaycan'ın yanı sıra Orta Asya ve Ortadoğu doğalgaz kaynaklarının da tedarik zincirine eklenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Kuzey Irak'ta keşfedilmeyi bekleyen doğalgaz yataklarının, hatta Türkmen doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılmasına ilişkin adımların atılması gerekmektedir.

Kuzey Irak'ta doğal gazın keşfedilmesi durumunda, bu doğal gazın Türkiye üzerinden Avrupa'ya transferi için elbette yeni bir boru hattına da ihtiyaç duyulacaktır.

7 Sonuç

Kısaca Hazar Havzası, Orta Asya ve Orta Doğu enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ihracı ve ihracına münhasır boru hatlarının, ülkelerin ekonomik ve stratejik menfaatlerini maksimize edecek mahiyette rekabete ve mücadeleye konu olması, TANAP ile yeni bir boyut kazanırken, söz konusu rekabet ve mücadele bundan sonra da ülkelerin vizyon ve stratejilerine bağlı olarak devam edecektir. Özellikle Hazar enerji kaynaklarının farklı güzergahlarla taşınması ülke ekonomisinin bir ülkeden bağımlı olması problemini azaltmaktadır. TANAP konsorsiyumunun şirket olarak Hollanda merkezli işlerini ise Türkiye'de kuracağı şube üzerinden gerçekleştirecektir. Bilerek ya da bilmeyerek, Güney Akım AG firması da yeniden Hollanda'ya taşınacaktır. Rusya ve Gazprom agresif bir şekilde büyük Güney Koridor Projesi'nin bir parçası olan Batı Nabucco Projesi'yle hemen hemen aynı piyasa ve istikamete sahip Güney Akım Projesi'nin gerçekleşmesi için uğraşmaktadır. Güney Koridor'la rekabet içerisinde olan Güney Akım konsorsiyumu, Orta ve Güney Doğu Avrupa piyasasında iribat halinde olduğu ülkelerle Transit Gaz, IGA ve alım satım anlaşmaları imzalamak için acele etmektedir. Güney Akım ve bazı Orta Avrupa ülkeleri arasında anlaşmalar söz konusudur. Bu ülkeler ya Güney Akım'la birlikte Rusya'ya bağımlılıklarını artırmak istememekte, ya da anlaşmaları olsa bile fizibilite çalışmaları aracılığıyla başlangıç tarihini ertelemekte ve Başlangıç Aşaması Mühendislik Dizaynı (FEED)

sayesinde yeşil ışık yakmak için Rusya'dan ciddi teşvik primleri almaktadırlar. Bulgaristan Nisan ayından Aralık 2012'ye kadar Gazprom'dan %11 gaz indirimi elde etmiştir. Açıkça görülüyor ki bunun karşılığında Rusya, Bulgaristan'dan Başlangıç Aşaması Mühendislik Dizaynı için onay alacaktır. Sırbistan 5 milyar metreküp gaz için 10 yıllığına Gazprom'la bir alım satım anlaşması imzalamıştır. Sonuç olarak Avrupa piyasası gayri resmi biçimde Gazprom ve SD konsorsiyumu arasında bölünmüş durumdadır: Orta Avrupa Gazprom'a ait, Batı Balkanlar ve İtalya ise SD konsorsiyum öncülüğünde BP ve SOCAR'a aittir. Türkiye açısından, hızla büyüyen gaz talebini karşılamak için 6 milyar metreküplük SD II gazı net biçimde yeterli olmayacaktır. Türkiye bu durumdan endişe etmekte ve İran'la Rusya'dan sağlanan gaz teminini çeşitlendirmeyi amaçlamaktadır. Kuzey Irak bu durumda Türk gaz piyasası için anahtar rolü görmektedir. Her ne kadar Irak gazı TANAP'la Türkiye'ye yahut ileri de Batı istikametlere ulaştırılmayacak olsa da, Türkiye şu anda bütünüyle Kuzey Irak gaz sahasına ilişkin gelişmelere odaklanmış durumdadır ve Türk enerji firmaları bu alanlarda devasa yatırımlar yapmaktadırlar.

Kaynakça

- ARAS Osman Nuri, **Azerbaycanın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, Derin Yayınları, İstanbul, 2008.
- ARAS Osman Nuri, Elçin Süleymanov, **Azerbaycan Ekonomisi**, Şark-Garb Matbaası, Bakü, 2010.
- ASLANLI Araz, "Bakü-Tiflis-Ceyhan: Petrolün Ötesinde Önem Taşıyan Hat", *TUSAM Ulusal Güvenlik Stratejileri Araştırma Merkezi*, 05.10.2004, <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=48&sayfa=53>. (25.12.2007). ss.36-37
- Azerbaycan Devlet Statistlik Kurumu Verileri 2012, **Azerbaycan Regemlerle 2012**, [http://www.azstat.org\(25.02.2013\)](http://www.azstat.org(25.02.2013)).
- Dr. Burcu Gültekin Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Bir Adım: Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) *Hazar Raporu Ekim-Aralık 2012 Hazar Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayını No 1*.
- GELB Bernard A., Caspian Oil and Gas: Production and Prospects, *CRS Report for Congress, 8 September 2006*.
- Gulmira Rzayeva TANAP – Hazar Gazını Avrupa'ya Taşıyan Atılım Projesi *Hazar Raporu Ekim-Aralık 2012 Hazar Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Yayını No 1*.
- SUCAYEV Fikret, "Azerbaycanda Qaz Hasilatı ve Ona Olan Telebatın Ödenilmesinin Başlıca İstiqametleri", *Azerbaycan Müsteqillikden Sonra Beynelhalq Konfrasının Materialları, Bakı, 3-4 Mart 2003*,
- Suleymanov, Elchin and Aras, Osman Nuri, The Importance of Azerbaijan's Energy Revenues in Its Exports Volume and the Effects on the National Economy (October 12, 2012). *International Conference on Eurasian Economies 11-13 October 2012 – Almaty, KAZAKHSTAN*, səhifə/səhifə aralığı: 225-232, Okt 2012. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2167935> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2167935>
- Suleymanov, Elchin and Zeynalov, Ayaz, Azerbaycan Ekonomisinin Bagimsizlik Sonrasi Makroekonomik Gostericilerinin Ekonomik Istikrar Acisindan Genel Degerlendirilmesi (The General Assessment of Macroeconomic Indicators of Azerbaijan Economy after Independence from the Economic Stability Point of View) (October 28, 2009). *Journal of Qafqaz University*, 2009. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2167943>